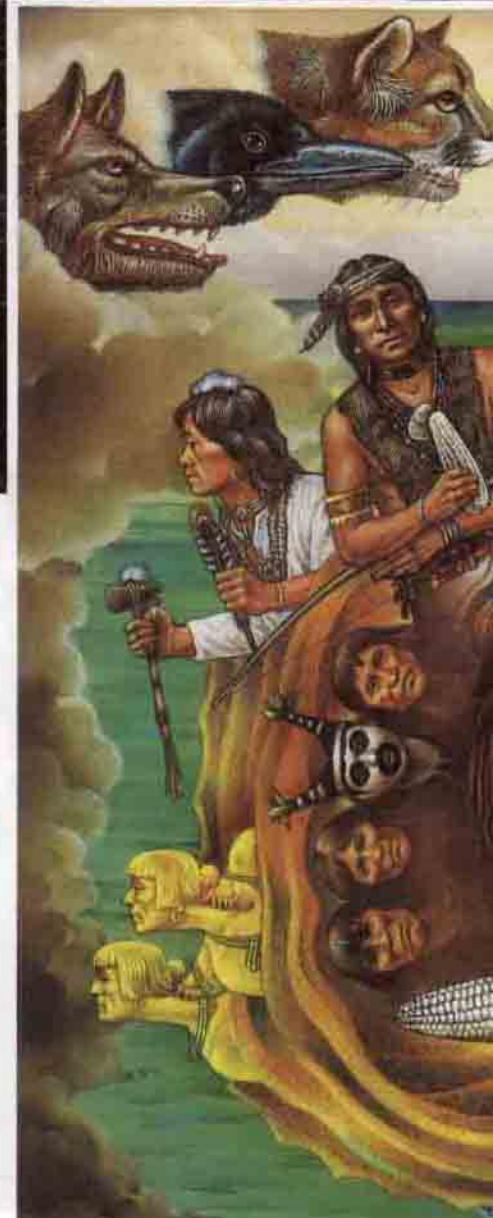

Denizlerin Kültürel Ekolojisi

Gökçeada'nın ilerigelen balıkçılarından Fazlı ve Galip ile rıhtımda oturmuş sohbet ediyorduk. Fazlı bir taraftan ağ örüyor, bir taraftan balıkların bu yıl kayıplara karışmasından dert yanıyordu. Alacağım yanıtı bildiğim halde sordum: "Başka bir iş yapmayı düşünmüyor musunuz?" "Başka ne yapabiliriz ki hocam?" dedi Galip, "Bir adamın paçasına bir kere deniz suyu değdi mi, o adam bir daha iflah olmaz." Bir ara konuşmadık, gözlerim rüzgarda nazlı nazlı sallanan teknelere takıldı. Ben de paçası sırlıklam olanlardan biriyim. Daha bir ilkokul öğrencisi iken, Marmara'nın ufak bir koyunda, oyuncak bir sandal, bir kayadan diğerine iterek kaptancılık oynardım: Bu kaya Tahiti, şu kaya Samoa, şu kaya da Borneo. Yıllar sonra, oyuncak sandal yerini bir araştırma teknesine bıraktı, ama oyun aynı idi: Burası San Fransisco, şurası Alaska, burası da Peru kıyıları.

Kalifornia Üniversitesi'nin Scripps Oşinografi Enstitüsü'nün eski müdürlerinden Roger Revelle, kendisine "oşinograf nedir?" diye soranlara "Büyük laf eden tayfadır," demişti. Ama bu kez asıl büyük lafı eden Galip'ti. Neden etmesin, onun ellerindeki nasırlar da birçok diploma kadar geçerli. "Ne düşünüyorsun hocam," dedi Galip, "bir çay daha içer misin?" Vakit geç olmuştu, otelde bekleyenlerim vardı. İstemeyerek de olsa veda edip ayrıldım.

Sargun Tont
ODTÜ, Biyoloji Bölümü

EKOLOJİ, canlıların hem kendi aralarındaki hem de çevre ile olan ilişkilerini inceleyen bilim dalıdır. Ekosistem ise, canlıların meydana getirdiği, birbirlerine bağlı besin zincirlerinden oluşan bir ünedir. Karada hayat nasıl bitkilerden başlarsa denizde de hayat pitoplankton dediğimiz bitkisel mikroskopik canlılardan başlar; onları zooplankton denilen ufacık hayvanlar, zooplanktonları da balıklar yer ve tahmin edeceğimiz gibi Gökçeada'da bu zincirin son halkasını bizim balıkçı Galip ve onun tuttuğu balıkları yiyen insanlar oluşturur. Fakat Galip'in ifade ettiği "iflah olmaz" sözü bu materyalistik canlı-çevre ilişkilerine başka bir bo-

yut eklenmesini öngörüyor. Bu önemli ilişkiyi biraz açalım. Çevre kirliliğinin ekosistemleri etkilediği, herkesçe bilinen bir gerçektir. Bunun ötesinde, dolaylı da olsa, birçok kültürel davranış olumlu veya olumsuz etkilere yol açabilir. Örneğin, "Yılanı her gördüğün yerde başını ezeceksin" düşüncesinin yaygın olduğu bir toplumda yılanların akıbeti, yılanı kutsal sayan bir toplumda olduğundan çok daha değişiktir. Bazı dinsel inançların öngördüğü tabular da oradaki ekosistemleri etkiler; Musevi'lerin kabuklu hayvan, Müslüman'ların domuz, Budist'lerin hiçbir canlı hayvan yememeleri gibi. İşte, "Kültürel Ekoloji" deyimini ilk kullananlardan biri olan antropolog Marvin Harris'in başını çektiği ekol, bu tür ilişkileri araştırır.

Diğer bir grup ise, insan-doğa ilişkilerini efsane, müzik edebiyat aracılığıyla kısacası duygusal yönüyle inceler. Böyle eserler bir toplumun çevreye bakış açısını gösteren bir tür veritabanı oluşturur. Örneğin, Divan edebiyatında tek bir doğa şiirine rastlamak mümkün değil iken, aynı dönemdeki Japon edebiyatının önemli bir bölümünü doğa şiirleri doldurur. Eski Roma edebiyatında, Virgil hariç, doğa tasvirlerine ancak tek tük rastlanır, fakat eski Çin'de bunların sayısız örneklerini görürüz.

İnsan-deniz ilişkilerini kültürel açıdan incelediğimiz zaman çok daha ilginç bir tablo ile karşılaşırız. Bu konuda, edebiyattaki farklılıkların yerine çok yakın benzerliklere; kayıtsız şartsız bir sevgi veya nefret yerine acı-tatlı, belki kökleri evrensel şuur altına gömülmüş, belki de genetik haritamıza çizilmiş çok daha derin ilişkilere rastlarız. Bunlardan en önemlisini bizim balıkçı Galip "iflah olmaz" sözüyle dile getirmişti. Bir çoğumuzun da katılacağı bu duygunun köklerine inebilmemiz için çok eski zamanlara dönmemiz gerekir.

Deniz Tutkusunun Kültürel Boyutları

Eski dinsel inanç ve efsanelerde sık rastladığımız bir tema, kainatın uçsuz bucaksız bir denizden yaratıldığıdır. Bu temanın ilk örneklerinden birine Babililer'in yaratılış efsanesinde rastlarız:

*"Derinliklerde birşey yoktu
Kutsal Mabedler, Tanrıların evleri yoktu
Bütün Dünya denizdi."*

Mısır'da Firavun Pepi'nin gömüldüğü piramidin duvarlarının birinde aynı tema işlenmiştir:

*"Pepi sudan doğmuştu
Gökyüzünden daha evvel
Dünyadan daha evvel
Dağlardan daha evvel."*

Eski Yunan Mitolojisi'nde ve Fin'lileri Kalevela Destanı'nda bir tanrıça dünyayı denizden yaratır. Homeros, Odyssey Destanı'nda her şeyin denizden geldiğini vurgular. Kanada'da yaşayan Bilqala Kızılderili Aşireti, dünyanın Tanrı tarafından uçsuz bucaksız bir denizden, aynı balık tutar gibi, olta ile yakalanıp yukarı çıkartılması sonunda meydana geldiğine inanırdı. Bir Japon efsanesinde, her yer denizler ile kaplı iken bir köprü'nün üstünde duran biri dişi, öbürü erkek iki tanrı, ucu pırlantalarla kaplı bir mızrağı denize batırıp çıkarırlar, mızrağın ucundan damlayan su katlaşıp Japon adalarını oluşturur.

Pasifik Okyanusu'nun büyük küçük onbinlerce adalarına dağılmış Maori'lerin bir efsanesinde de aynı inanç ortaya konur:

*"Io [Tanrı] sonsuzluklar içinde yaşıyordu
Kainat kapkaranlıktı, her yerde deniz vardı."*

Biraz farklı işlenmesine rağmen aynı tema Altay Türkleri'nin yaratılış efsanesinde de ortaya çıkar. "Daha yer ve gök yaratılmadan evvel, her şey sudan ibaretti. Ne toprak, ne sema, ne güneş, ne de ay vardı." Tanrı Karahan evvela kendisine benzer bir mahluk yaratır ve ona "Kişi" adını verir. Karalar, Karahan'ın emri üzerine bu "Kişi"nin denize dalıp çıkması ile oluşur.

İncil'de daha ortada hiç birşey yokken her yerin deniz ile kaplı olduğu açıkça ortaya konur. Musevi

inançlarında denizin ilk defa kişisel bir yapıt kazandığını görürüz. Tanrı "Sular bir araya gelsin" emrini verir, fakat sular "Biz bu aşağı yerlerde toplanmayız," deyip isyan ederler ve "eğer kızsarsak bütün dünyayı kaplarız," diye bir de tehdit savururlar. Tanrı bu asi suları geriye iter ve dünyayı basmasınlar diye etraflarına kum yığar. Bütün varlığa hayat saçan su, Kur'an'da geçer. 59 ayette her şeyin sudan yaratıldığı bildirilir.

Buna benzer daha bir çok örnek verebiliriz. Bu inanç ve efsanelerin ortaya çıkardığı bir "gerçek" varsa o da, insanoğlunun yüzyıllar boyunca denizi uçsuz bucaksız, başı ve sonu bulunmayan bir anne olarak görmüş olmasıdır. Ancak 15. ve 16. yüzyıllarda yapılan büyük keşifler, deniz-

lerin sınırsız olmadığını ortaya çıkardı. Bu defa eski efsanelerde belirtilen inançlara sanatkarlar sahip çıkıp, aynı temayı sürdürdüler. 17. yüzyıl İngiliz şairi John Milton'un aşağıdaki mısralarda belirttiği gibi:

*Asırla derinliklerin sınırları, karanlık
Sonsuz, sınırları olmayan okyanus,
Boyutları olmayan, uzunluğun, genişliğin ve yüksekliğin
Ve zamanın kaybolduğu yer.*

Lord Byron "Child Harold's Pilgrimage" adlı şiirinde, Goethe "Faust"ta, Valery "Denizin Kenarındaki Mezarlık"ta hep aynı temayı işlerler. Asrımızın en büyük şairlerinden biri olan T.S. Eliot, Dry Salvages adlı o muhteşem şiirinde, denizin her zaman var olduğunu, mecazın da ötesinde, sanki bilimsel bir gerçek gibi ortaya koyar:

*Bunun sonu nerede, rüzgara yelken açan balıkçılar,
Sisin kapladığı yerler?
Biz denizin olmadığı bir zamanı düşünemeyiz.*

Son Sefer

Tarih boyunca sık sık rastladığımız başka bir tema da ölümün son bir sefer olarak görülmesidir. Bir çok şairin mecaz olarak kullandığı bu "sefer", bazı toplumlarda gerçeğin ta kendisi idi. Eski Mısır'da ölü Firavun piramidin içine yatırıldığı zaman yanına, onu öbür dünyaya gö-

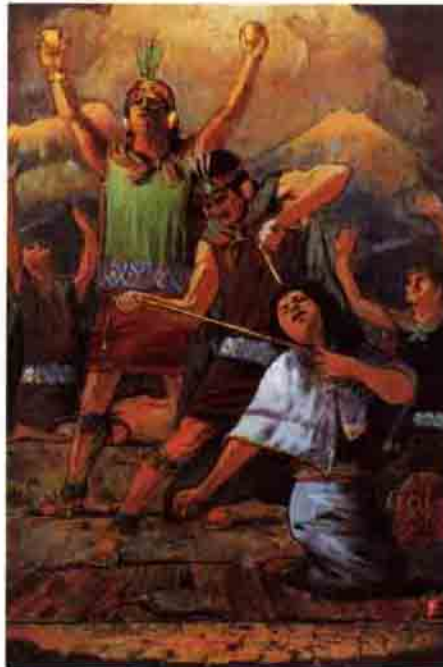
türecek bir gemi konulurdu. Firavun Unas bu gemiye kumanda edecek kişiye şöyle seslenmiş: "Tanrıları taşıyan gemici, Unas sana sulh

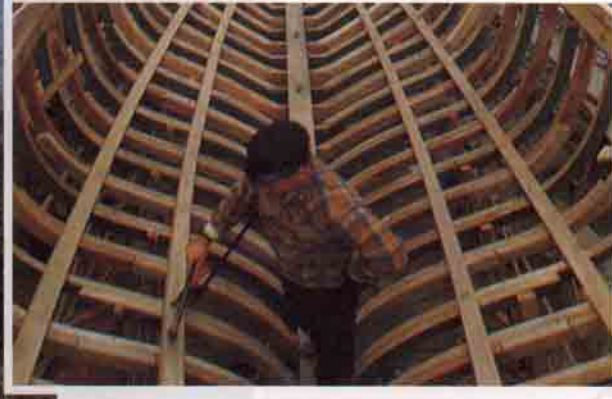
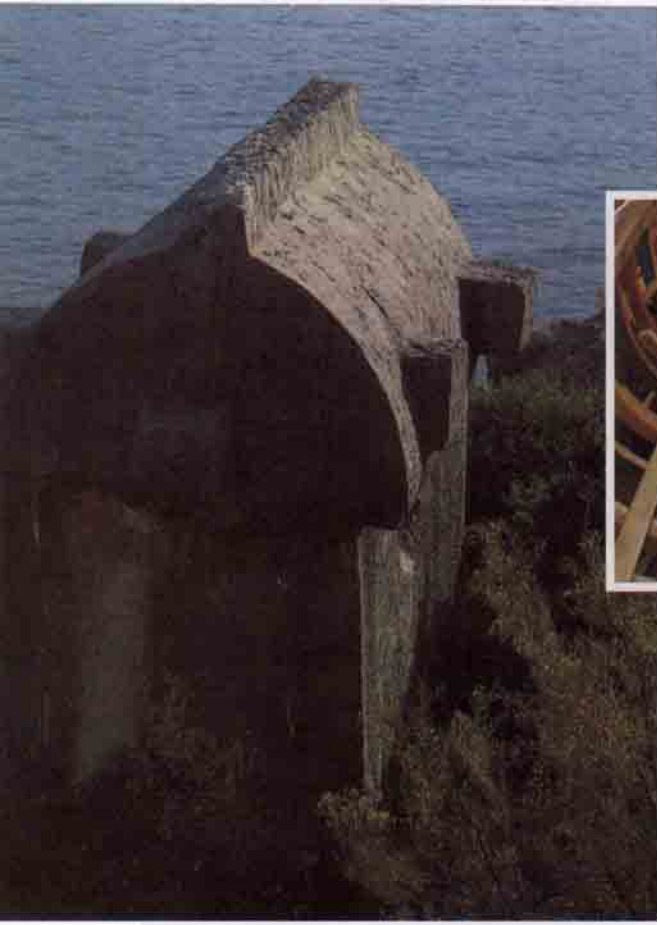
çinde geliyor. Sen onu tanrıların olduğu yere götür. Hiç bir insan Unas'ı suçlamaz, hiç bir ölü de Unas'ı suçlamaz, hiç bir kaz Unas'ı suçlamaz, hiç bir öküz Unas'ı suçlamaz." Ölenin kendi gemisi ile veya bir gemi maketi ile birlikte gömülmesi Kuzey Avrupa'da Bronz Çağı'na kadar gider. Celtik'ler ise belki de bu kadar masrafa katlanmak istemedikleri için ölüyü gömdükten sonra mezarın üstüne taşlardan yapılan bir gemi şekli çizerlerdi. Bizim Kaleköy'de, deniz kenarında bulunan Likya lahitlerinin kapaklarının, tersine dönmüş gemi kaburgasını simgeledikleri bazı arkeologlar tarafından ortaya atılmıştır. Twana Kızılderili'leri ölüyü bir tepenin üzerine koyarlar ve yanına da sııklar üstüne yerleştirilmiş bir kano bırakırlardı. Yakın zamanlara kadar, New Hebridis Adaları'nda yerliler ölüyü bir sandala yükleyip yanına yiyecek içecek koyduktan sonra kıyıda açığa doğru iterlerdi. Arap gezgini İbni Fadal 922 yılında bizzat tanıklık ettiği bir Viking cenaze törenini çok canlı bir dille anlatır. Ölen Viking evvela geçici olarak toprağa gömülür ve karaya çekilen gemisinin güvertesinde kurulan bir çadırın içi halılar ve Bizans ipeklerinden yapılmış yastuklarla döşenir.

Bu hazırlıklar bittikten sonra ölü, topraktan çıkarılıp çadırın içine konulur. Ölenin haremindeki genç kızlardan biri de gönüllü olarak gemiye biner. Kız şarkı söyleyerek geride kalanlara veda eder. Ölenin arkadaşları teker teker gemiye binip bu kızla sevişirler. Bütün bu merasimi hazırlayan ve idare eden Ölüm Meleği denilen yaşlı bir kadın, kızı çadırın içine çeker ve orada bekleyen iki adam ellerindeki halatla bir yandan kızı boğarken, ihtiyar cadı

da elindeki kama ile kızı bıçaklamaya başlar. Bu arada gemiyi saran halk, kızın çığlıkları duyulursa bundan sonraki merasimlerde belki gönüllü bulunmaz kaygısı ile; bizim sünnet düğünlerinde yapıldığı gibi, ellerindeki sopaları kalkınlarına vurarak şamata yaparlar. Kız öldükten sonra gemi ateşe verilerek yakılır. Bu olayları dehşet içinde seyreden İbni Fadal'a bir Viking şöyle der "Siz Araplar çok aptal insanlarsınız, en kıymetli insanlarınızı yılan çıyan ile dolu pis topraklara gömersiniz, bizim ölülerimiz ise çabucak cennete giderler." Viking'lerin bu adetlerinin bir varyasyonu, biraz daha medeni bir şekilde Kaliforniya eyaletinde uygulanır. Bu kez, yolcu evvela cenaze evinde yakılır ve arta kalan külleri bir papaz tarafından, ya bir gemiden ya da ufak bir uçaktan denize serpiştirilir. Baudelaire'in La Voyage ve Yahya Kemal'in Sessiz Gemi'sinde görülebileceği gibi "son sefer" teması bereketli bir kaynak oluşturmuştur. Çağımız şairlerinden Robert Lowell ve Sylvia Platt aynı temanın değişik varyasyonlarını işlemişlerdir.

Bu inanç ve efsanelerin doğru veya yanlış olmalarının bizim için önemi yok; önemli olan, insanların inancı ve bu inançların sonucunun ekosistemi etkilemeleridir.

medığımız bir denizcidir. “Karada rahat yaşayanlar benim ne çektiğimi hiç bilemezler... Buz gibi denizlerde sakalım dondu... sürgün olduğum yolları büyük ızdıraplar çekerek izledim... Müzik yerine kuğu kuşlarının haykırırlarını

...Bizler ise kapandığımız gemilerde iliklerimiz kaşınıncaya kadar tuz yeriz.

Gerçekten 18. yüzyılda başlayan Romantik Çağ’a kadar deniz, ejderhaların kol gezdiği, daima tehlikeli, kaçınılması gereken bir yer olarak bilinirdi. Bunun ilk örneğini, kaynağı Sümerler’den gelen Gilgamiş Destanı’nın

Akad versiyonunda görürüz. Gilgamiş, bindiği salı ilerletmek için, denize sırtlar batırır. Ancak sırtlar birer birer deniz suyunda eriyerek yok olur. İranlı şair Saadi “Denizde zenginlikler çoktur ama selamet kadardır” der. İngiliz düşünürü ve dilbilimci Ben Johnson, eğer bir insan bir kere denizci olursa onun artık medeni insanların yanında yeri olmadığını ileri sürer. Kara kaşifi Richard Burton, “bütün delilerin arasında en büyük deliler denizcilerdir” der. Karadeniz’de korkunç bir fırtınada batan gemiden hayatını zor kurtaran Evliya Çelebi de, deniz için fazla iyi sözler söylemez. Kristof Kolomb, Kaptan Cook gibi büyük seyyahların güncelerinde, Barbaros Hayrettin Paşa’nın anılarında denizi öven tek bir satıra rastlayamazsınız. Ancak burada da çok ilginç bir gerçek var.

Denizden bu kadar şikayet eden bir insana karada rahat bir hayat tekelif edildiği zaman, bu insan bütün güçlülere karşın yine de denizleri seçiyor. Yani balıkçı Galip’in dediği gibi, paçasına bir kere deniz suyu değdiği zaman kişi bir daha iflah olmuyor. Benim okuduklarım arasında bu derin tutkuyu en güzel şekilde tanımlayan, İngiliz edebiyatının ilk şiiirlerinden biri olan “Seafarer” (Deniz Gezgin)’i yazan, ismini bil-

medim... Kıyılarına çarpan dalgalara kuşlar yanıt verdi, tüyleri donmuş kartal havada daireler çizdi...” Bu girişten sonra isimsiz Ozan, deyim yerindeyse hemen başka bir telden çalmaya başlar: “Koruluklarda çiçekler açar, kasabalar güzelleşir, ırmaklar pırl pırl olur... bütün bunlar kalbimi ve aklımı denizlere dönmeye sürükler... Ve düşüncelerim hapis oldukları göğsümü terk edip denizlere doğru uçarlar, ta balinanın evine kadar... Artık aklımda ne müzik nağmeleri, ne dünya nimetleri, ne de kadın sevgisi vardır, tek düşüncem dalgalara dönmektir.” Denizcilerin duygularındaki bu çelişkiye hem Doğu hem de Batı edebiyatında sık sık rastlarız. Binbir Gece Masalları’nın kahramanlarından biri olan Sinbad birinci seferinden döndükten sonra “ bir daha denize hiç çıkmayacağım” diye tövbe eder fakat altı sefer daha yapar. Belki de gelmiş geçmiş en büyük deniz yazarlarından olan Herman Melville ve Joseph Conrad’ın kitaplarında da aynı çelişkiye rastlarız. Kısacası, tutkunun varlığı, karada rahat yaşam olanağı bulunsa bile denizlerde do-laşmak isteği ile ortaya çıkar.

Sonsuz Çelişki

Gördüğümüz gibi, yüzyıllar öncesi ortaya çıkan inançlar günümüze kadar çeşitli yollardan aktarılıyor ve deniz tutkusu basit bir doğa güzelliğine karşı duyduğumuz hayranlıkta çok daha ötede, çok daha derin kaynaklarda yatıyor. Bu tutkunun başka bir göstergesini, başka bir yerde ‘eternal conflict’ (sonsuz çelişki) diye adlandırılabilir bir olayda görürüz.

Denizlerde hayat; Lord Byron gibi şairlerin, Pierre Loti gibi yazarların tasvir ettiği romantik bir ortamdan çok daha farklıdır. Fındık kabuğu gibi bir teknede, binbir güçlülük yaşamını sürdüren bir denizcinin bakış açısı, denizi evindeki rahat döşeginden seyreden bir şairin bakış açısından epeyce değişiktir. İrlanda’lı tiyatro yazarı Synge, asil bir bayanla deneyimli bir kaptanın aralarındaki farkı şöyle anlatır:

Lady C: Ne mutlu size, bütün dünyayı dolaşıyorsunuz. Ben ise bütün gün nemli bulutların altındaki denizi ve sahili seyrediyorum.

Kaptan: Ama siz ipek yastıklı yataklarda yatarsınız. Saçlarınızı altın tarakla tararsınız.

Kızarmış tavşan yiyip en iyi şarapları içersiniz.

Bilimsel Boyutlar

Kainatın bir toplu iğne ucundan daha da küçük bir maddenin patlaması sonucu ortaya çıktığı, bugün birçok bilimcilerin kabul ettiği bir teoridir. Yine birçok bilimadamı, hayatın ilk defa denizde başlayıp sonradan karaya yayıldığında hemfikirler. Böylelikle, denizler yukarıdaki efsanelerde belirtildiği gibi hepimizin annesi. Bunun, dolaylı da olsa bir kanıtı, kandaki tuzların oranının deniz suyundaki oranlara hemen hemen eşit olmasıdır. Kısacası, deniz hepimizin benliğinin bir parçasıdır. İsviçreli psikolog-filozof Carl Gustav Jung, bütün insanların ortak bir şura sahip olduğunu ve bunun bir kuşaktan diğerine aktarıldığını ileri sürer. Birbiri ile hiç bir ilişkisi olmayan toplumlarda belirli ortak imajların,

özellikle rüyalarda, sembolik bir şekilde ortaya çıkmasını da, teorisinin bir kanıtı olarak gösterir. Kısa da olsa yukarıda değinilen efsanelerde görülen ortak temalar, Jung'un teorisine destek verecek niteliktedir. Fakat, ne kadar ilginç olursa olsun böyle bir teorisinin kabul edilebilmesi için bilimsel deneylerle kanıtlanması gerekir. İlerisi için bir şey söylemek çok güç, ama bugünkü ortamda böyle bir deneyi yapabilmek bize olanaksız gibi görünüyor.

Kıyıların hemen hemen her toplumda çok ilgi gören yerler olmasının açıklanması ise bi-

raz daha kolay. Bu ilginin büyük bir oranı estetik duygularımıza dayanıyor: Deniz her zaman kendisini yenileyen, daima hareket halinde olan, çeşitli renklere bürünen, bazen öfkeli, bazen uyuyan bir bebeğin yüzü gibi masum ve sakin bir ortam sergiler. Bizler üç boyutlu bir ortamda yaşarız, fakat üstüne bastığımız toprağın altında ne yattığını pek düşünüp merak etmeyiz. Denizde ise üçüncü boyut olan derinlik, tam anlamı ile ortaya çıkar. Bu derinliklerde yaşayan çeşitli esrarengiz yaratıklar ise hayal gücümüzü alabilmesine kamçılar.

Kıyıların neden bu kadar çekici olduğuna dair az da olsa elimizde bazı bilimsel kanıtlar var. Bunlardan birisi havadaki iyonlar. Etrafımızı saran havada bol oranda iki çeşit iyon vardır; pozitif ve negatif. Laboratuvarında gerçekleştirilen deneyler gösteriyor ki; negatif iyon miktarı pozitif iyonlardan daha fazla olduğu zaman, o ortamda yaşayan insanlar kendilerini çok daha iyi hissediyorlar; pozitif iyonlar çoğalınca bunun tam tersi oluyor. Negatif iyonlar genellikle suların sert bir cisme çarptığı, şelale ve kıyı gibi yerlerde bol miktarda bulunuyor. Böylelikle insan ile kıyılar arasında fiziki bir bağlantı kurmak da olası. Ancak bilimsel deneylerle kanıtlayalım veya kanıtlamayalım, deniz tutkusu benliğimizin bir parçası. Durum böyleyken, bir zamanlar Altın Boynuz diye bilinen o güzelim Haliç'i bir lağım çukuru haline getiren işadamlarımızın, o muhteşem kıyılarımızı bir taş yığını haline getiren müteahhitlerimizin, doğrudürüst araştırma yapmadan proje önerip denizlerimizi bakteri yuvalarına dönüştüren bilimadamlarımızın, yüzyıllar boyunca hiç bir meclisten geçmediği halde bir milletin kabul edip uyguladığı "res omnium communis" (Denizler herkesin ortak malıdır) ilkesini bir kenara itip, denizlerimizi parselleyen diplomatlarımızın ve bütün

bunlara göz yuman hükümet yetkililerinin yaptıklarına ne demeli? Acaba bu insanlar kendi benliğimizin bir parçasını zedelediklerinin farkındalar mı? Ümidedelim ki ileride bu tür hatalar bir daha işlenmesin.

Galip, kardeşim, sana tekrar teşekkürler, hem çay için hem de ettiğin o büyük laf için. Fazlı'ya da selamlar, umarım her attığınız ağ balıklarla dolar. Neden iflah olmadığımı biraz olsun açıklayabildiysem ne mutlu bana.

*Ne duruyorsun be, at kendini denize;
Geride bekleyenin varmış, aldırma;
Görmüyor musun, her yanda hürriyet;
Yelken ol, kürek ol, dümen ol, balık ol, su ol;
Git gidebildiğin yere.*

(Orhan Veli)

